

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776(E) | SJIF 2023: 6.907

¹G.K.Alimova.,

²A.I.Kudratova

¹O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi

*O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik
respublika tashxis markazi inklyuziv ta'lim bo'limi metodisti,*

*²Samarqand viloyati pedagoglarini yangi metodikalarga o'rgatish milliy
markazi katta o'qituvchisi*

INKLYUZIV TA'LIMGA QAMRAB OLINGAN ALOHIDA TA'LIM EHTIYOJI BO'LGAN O'QUVCHILAR VA ULARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada umumiy o'rta ta'lim yoshidagi bolalarda nogironlik, uning ko'rinishlari, ushbu bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar. Inklyuziv ta'lim, boshlang'ich tayanch korreksion sinflar, imkoniyat, qobiliyat, kasbga yo'naltirish bosqichlari.

“Ehtimol, insoniyat ertami-kechmi ko'rlik, karlik, aqli zaiflikni yengadi. Ammo ularni biologik va tibbiyot tomonidan ko'ra, ijtimoiy hamda pedogogik tomondan ancha ilgari yengadi”.

L. S. Vigotskiy

Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrda “Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4860-sonli qarori, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabr “Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida”gi №-638-soni qarori qabul qilindi. Shular asosida 2021-2022-o'quv yilida respublikamizda tajriba-sinov tariqasida 2021-2022 o'quv yilida 31 ta inklyuziv hamda 4 ta boshlang'ich tayanch korreksion sinflar tashkil qilindi. Shularda 87 nafar o'quvchi inklyuziv sinfda, 35 nafari esa boshlang'ich tayanch korreksion sinflarda ta'lim olishmoqda. 2022-2023 o'quv yilida 195 ta

inklyuizv maktablar tashkil etilib 504 nafar alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan o'quvchilar qamrab olindi.

Inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga qabul qilinadigan bolalar:

- eshitishida muammosi bo'lgan bolalar (eshitish qobiliyatining pasayishi 60 Db gacha bo'lgan, rivojlanishida qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar) hamda koxlear implantatsiya bo'lgan bolalar;
- ko'rishda muammosi bo'lgan bolalar (ko'rish qobiliyatining buzilishi 0,1 gacha bo'lgan, rivojlanishida qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar);
- somatik kasalliklar (psixofizik va nutqning rivojlanish darajasi yoshiga mos kelmaydigan bolalar);
- nutqida og'ir nuqsonlar bo'lgan bolalar (alaliya, dislaliya, afaziya, rinolaliya, dizatriya, ruhiy-nutqiy rivojlanishida orqada qolgan, duduqlanish);
- tayanch-harakat apparatida nuqsoni bo'lgan bolalar (bolalar serebral falajligi, skolioz, poliomyelit, miopatiya, osteomyelit, amputatsiya, bo'y o'sishining yetishmovchiligi — pakanalik);
- aqliy rivojlanishi saqlangan holda tayanch-xarakat tizimidagi buzilishi bo'lgan bolalar;
- aqliy rivojlanishi saqlangan yoki ruhiy rivojlanishi orqada qolgan bolalar (o'zi harakat qila oladigan yoki qo'shimcha moslamalar va nogironlik aravachasida harakatlana oladigan bolalar tserebral falaji);
- intellektual rivojlanishi potensial buzilmagan imkoniyatlari va ruhiy rivojlanishi orqada qolgan bolalar;
- xulq-atvor va ruhiyatning qo'pol buzilishlarisiz autistik spektri buzilgan bolalar;
- intellektual rivojlanishi buzilmagan, tutqanoq kasalligi qayd etilgan bolalar (agar bola antikonvulsant dorisini qabul qilganda, tutqanoq 1 oyda 1-martadan oshmaydigan holatda).

Inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga quyidagi toifadagi bolalar qabul qilinmaydi:

- aqli o'ta zaif bolalar (imbitsil, idiotiya darajasidagi oligofreniya);
- xulq-atvorida og'ir buzilishlar, hissiy-irodaviy sohasida (organik) buzilishlar (nuqsonlari) bo'lgan bolalar;
- tayanch-harakat apparatida nuqsoni bo'lgan, mustaqil ravishda harakatlana olmaydigan va o'z-o'ziga xizmat ko'rsata olmaydigan bolalar;
- ko'r-kar-soqov bolalar;
- tez-tez takrorlanadigan epileptik tutqanoqdan aziyat chekadigan (epileptik demensiya, kunduzgi va tungi vaqtlarda tutqanoq'i tez-tez takrorlanadigan) bolalar;
- markaziy asab tizimiga shikast yetganligi tufayli siydik va najasini ushlab turolmaydigan bolalar.

Autistik spektori buzilishi bo'lgan o'quvchilar.

Autizm - fransuzcha "autism" so'zidan olingan bo'lib "o'zini" degan ma'noni anglatadi. Autizm - bu miyaning (neyro) rivojlanishidagi buzulish bo'lib, u uch

yoshdan oldin o'zini nomoyon eta boshlaydi. Autizm har bir bolada o'ziga xos alomatlar bilan uchraydi.

Bugungi kunda bu bolalarni autistik spektori buzilgan (bundan buyon ma'ruzada ASB deb yuritiladi) deyilishi sababi - autizm tashxisli bola o'zini boshqalardan farqli va o'ziga xos tutishi, ommaga qo'shila olmaslik ko'rinishidir.

Autistik spektori buzilgan bolalarda qanday alomatlar ko'rishimiz mumkin?

- Ko'z bilan aloqa cheklangan yoki yo'q.
- Ular juda harakatsiz yoki juda faol bo'lishi mumkin.
- Ularning ismi chaqirilganda ular hech qanday tepki bermaydilar.
- Ular atroflari bilan qiziqmaydi.
- Ular hech qanday sababsiz yig'lashlari yoki kulishlari mumkin.
- Ular o'pish yoki quchoqlash kabi jismoniy aloqalarni yoqtirmaydilar.
- Ba'zi narsalarga haddan tashqari bog'lanish bo'lishi mumkin.
- Ular bir xil so'zni qayta-qayta aytishlari mumkin.
- Ular odatdagi narsalarni yaxshi ko'radilar.
- Atrof muhitida biron bir o'zgarish yuz berganda ular bezovtalanishadi.

ASB alomatlari sezilganda kimlarga murojaat qilinadi?

Bolalar psixonevrologim, bolalar psixiatr, bolalar pediatrik, psixologga murojaat qilish zarur. Ota-onalar pedagog, maxsus pedagog va psixolog bilan hamkorlikda ASB farzandlari bilan barvaqt shug'ullansalar, ular ijtimoiy hayotga tez moslashishlari mumkin. O'z -o'ziga xizmat qilaolishlari va xatti-harakatlarini ijobiy tomonga yo'naltirishlari mumkin.

Autistik spektori buzilgan bolalar bo'lganda:

- Maktabga yangi kelgan o'quvchiga sinf va maktab muhitini tanishtirish;
- Sinfdagi o'quvchilarga ASB (autistik spektori buzilgan) o'quvchini tanishtirish, uning turli xatti-harakatlarini to'g'ri qabul qilishlarini tushuntirish;
- Maktab qoidalarini birma-bir o'rgatish;
- O'quvchi faoliyatini tengdoshlari bilan taqqoslash o'rniga, ularning individual rivojlanishini hisobga olgan holda baholash;
- O'quvchining xususiyatlarini inobatga olgan holda, diqqatini jamlash, sinfda to'g'ri o'tirish va oddiy ko'rsatmalarga rioya qilish;
- O'quvchingizning ijobiy xatti-harakatlarini mukofotlang va agar u do'stlariga va o'ziga zarar yetkazadigan darajada bo'lmasa, noo'rin xatti-harakatlarga e'tibor bermaslik;
- O'quvchingiz bilan muloqotda iloji boricha salbiy ifodalardan foydalanmang (yo'q, qilmang, tegmang).
- Sinfdagi shovqinni iloji boricha kamaytirishga e'tibor berish, chunki ASB o'quvchingizni kuchli shovqin bezovta qilishi mumkin;
- O'quvchingizga oddiydan murakkabgacha ko'nikmalar o'rgatish tartibiga e'tibor berish;
- Siz foydalanadigan jumlar sodda va qisqa ekanligiga ishonch hosil qilib, ularni imo-ishoralar va mimika yordamida yanada tushunarli qilish (*maxsus o'qituvchi*);

- O'quvchini maktab xovlusi, hayvonot bog'i va turli joylarga olib borish va ularning sinfdan tashqaridagi muhit bilan tanishishiga imkon berish;
- Takroriy yoki salbiy xatti-harakatlarni kamaytirish uchun maxsus mashg'ulot usullaridan foydalanish;
- O'quvchining xususiyatlarini hisobga olgan holda ko'rsatmalar va savollarini qisqa qilish;
- O'quvchining sinfdoshlari bilan uyg'unlashishi uchun ijtimoiy muloqot va o'zaro aloqalarga oson kirishi bo'yicha tadbirlarni rejalashtirish va ularga ushbu tadbirlarda ishtirok etishlariga imkon berish;
- O'quvchiga hayotiy ko'nikmalarni o'rgatishda, jismoniy harakatlar va ko'rgazmali manbaalar, rasmlarni o'z ichiga olgan kartochkalar va fotosuratlardan foydalangan holda hikoyalar aytib berish va o'quvchingizdan xuddi shu tarzda aytib berishini so'rash;
- ASB o'quvchilarni kichik guruhlarda yoki mashg'ulotlar paytida sinfdoshlari bilan o'ynashga undash;
- O'quvchingizning mos keladigan vazifalarni belgilash;
- Maktabga moslashishda o'quvchining atrofida tilga autizm tog'risida ma'lumotlar berib borish;
- Sinfdagi harakatlarni so'z bilan ifodalash; (Masalan: men bo'rni olib, doskaga doira chizdim)
- O'quvchining yutuqlarini baholash va e'tiborini o'quvchi qila olmaydigan narsaga emas, balki qila olishiga qaratish;
- O'quvchingizning mashg'ulot vaqtida fikrini bo'lmaslik, diqqatini jamlash maqsadida ortiqcha o'quv materiallarni chetga olib qo'yish, dars oxirida yoki kun oxirida ular bilan tanishishiga ruhsat berish;
- O'quvchingizning yutuqlarini darhol mukofotlang, ragbatlantirib borish.
- Maktab va oila hamkorligini ta'minlash, o'quvchining yutuq va kamchiliklarini doimiy ravishda kuzatib borish maqsadida aloqa daftarlarini yuritish
- O'quvchingizning mashg'ulot vaqtida fikrini bo'lmaslik, diqqatini jamlash maqsadida ortiqcha o'quv materiallarni chetga olib qo'yish, dars oxirida yoki kun oxirida ular bilan tanishishiga ruhsat berish.

Ko'rishida muammosi bo'lgan o'quvchilar.

Ko'rishida muammosi bo'lgan bolalar ko'ruv o'tkirligiga ko'ra 2 turga bo'linadi:

1. Total ko'rlar - ko'rish o'tkirligi 0 bo'lgan bolalar Brayl tizimidagi yozuv asosida o'qiydi va yozadilar.

2. Qisman ko'rlar, ko'rish o'tkirligi 0,05 gacha bo'lgan bolalar saqlangan ko'rish imkoniyatidan foydalanib oddiy yozuvda o'qish va yozishi mumkin.

Zaif ko'ruvchilar ko'rish o'tkirligiga ko'ra quyidagicha turga bo'linadi:

1. Ko'ruv o'tkirligi 0,05dan 0,1 gacha

2. Ko'ruv o'tkirligi 0,1dan 0,2 gacha

3. Ko'ruv o'tkirligi 0,2 dan yuqori 0,4 gacha.

Ta'lim jarayonida

Ko'zi ojiz bolalar darsda o'quv materialni asosan taktil sezish va eshitish idroki asosida o'zlashtiradilar.

Ko'zoynak taqib yurishi kerak bolalarga tegishli sanitariya-gigiena sharoitlari yaratilishi zarur. Bolaning ish o'rni to'g'ri va yetarli darajada yoritilgan bo'lishi lozim. Bola doska, jadval, kartada chizilgan tasvirlar va boshqa o'quv materiallarini qanchalik aniq ko'rayotganiga e'tibor beriladi. Alohida yordamga muhtoj refraksiyali bolalarning ko'zi tez charchab qolishini hisobga olib, dars vaqtida ularga ish turlarini mumkin qadar o'zgartirib turish, ko'z qadash bilan bog'liq bolgan ishlar, topshiriqlar hajmini g'oyat jiddiy nazorat qilib borish talab qilinadi.

Ko'rishida muammolari bo'lgan o'quvchilarni kasbga yo'naltirishning o'ziga xosligi.

Yordamga muhtojlik, himoyasizlik bilan bir qatorda qalbning, ruhning, oliy darajada rivojlanganligi hisobiga olib, jismoniy kamchilik o'rnini olamni bilishga intilish, qiziquvchanlik, ongning faolligi orqali ko'rish idrokining to'ldirishga ishonch hissi yuqori darajada bo'lishi hisobga olinishi shart.

Nemis xalq matalida, «Ko'zi ojiz hamma narsani ko'rishni istaydi», yoki Solomon ko'zi ojiz odamda donolikni topdi, chunki u bosayotgan yerini tekshirib ko'rmay, qadam tashlamaydi. Bu nazariyalardan shunday xulosaga kelindiki, nogironlik bir tomondan insonni chegaralab tursada, boshqa tomondan uni jamiyatda faol bo'lishga, ijodiy safarbarlikka, mehnatga chorlovchi kuch bo'lib xizmat qiladi.

Aqliy rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalar.

Aqli zaif bo'lgan bolalarning ta'lim tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi fan-Olinofrenopedagogika deb nomlanadi. Amaliyotda "aqlan zaif", "oligofren", "demensiya" degan atamalar ko'p ishlatiladi.

Oligofreniya - yunoncha "oligos" - kam, "fren" - aql so'zlaridan olingan bo'lib, aqliy rivojlanishi past demakdir.

Aqliy rivojlanishidagi muammolar:

- "Aqlan zaiflik"- bu yig'ma tushucha bo'lib, aqliy jihatdan qoloqlikning sodir bo'lgan vaqti, boshidan kechirilgan kasallikning xarakteri, patologik o'zgarishlarning o'tishi, darajasi bilan bog'liq bo'lgan holatlarda namoyon bo'ladi.

- Turli sabablarga ko'ra aqlan zaiflik bolaning uch yoshidan keyingi davrida paydo bo'lsa, orttirilgan aqliy zaiflik – demensiya deb yuritiladi.

- Aqliy zaiflik markaziy nerv sistemasining organik buzilishi bo'lib bilish faoliyati turg'un ravishda muammoli holatda bo'lishi bilan boshqa muammoli bolalardan farq qiladi.

Bolalarda aqliy zaiflik nuqsonining kelib chiqish sabablari:

- Nosog'lom irsiyatning ta'siri;
- Homiladorlik vaqtidagi infeksiya, intoksikatsiyalar ta'siri;
- Tug'ruq jarohatlari va asfiksiya;
- Tug'ruqdan so'ng boshlang'ich davrda miyaning infeksion kasalliklari, miya oziqlanishining buzilishi;
- Qarindoshlar o'rtasidagi nikoh munosabatlari
- Ota-onadagi zararli odatlat -spirtli ichimliklat, tamaki va narkotik moddalar iste'moli;

- Ota-onadan o'tuvchi nasliy patologiyalar va boshqalar.

Aqliy rivojlanishdagi muammo (aqli zaiflikning) darajalari :

- Yengil (F70) IQ 50—69
- O'rta (F71) IQ 35—49
- Og'ir (F72) IQ 20—34
- O'ta og'ir (F73) IQ < 20

Yengil darajadagi aqli zaif bolalarning psixologik xususiyatlari:

- Yengil (F-70) darajadagi aqli zaif bo'lgan bolalar diqqatini jamlay oladigan va yaxshi mexanik xotiraga ega bo'lgan, matematika, yozuv, o'qish va boshqa predmetlarni o'zlashtirishni ancha yengillashtiradi, shuning uchun bola 9 va undan ko'proq yil davomida uni egallay oladi. Keyinchalik bola kasbiy maxoratni egallab, o'zi mustaqil ravishda ishlab chiqarishda mehnat qila oladi.

- Tafakkuri konkret, abstrakt tushunchasi chegaralangan. Dastlab bevosita tajriba va o'zining birlamchi extiyojlarini qondirish bilan cheklangan, fikrini bayon etishda izchillik yo'q, o'zining hatti-harakatiga tanqidiy qarashi shakllanmagan bo'ladi.

- Xotira sekinlashgan va sustligi, tez unutilib yuborish bilan ajralib turadi. Lekin xotira saqlangan va yaxshi shakllangan bo'lishi holatlar ham kuzatiladi. Odatda predmet va voqe'liklarning faqatgina tashqi xususiyatlari yodda qoladi. Diqqati tarqoq va ko'chuvchan.

Yengil darajadagi aqli zaif bolalarning aqliy faoliyatidagi muammolari ta'lim jarayonida muammo tug'dirmaydi. Ularga xos moslashuvchanlik dars jarayonida o'zini tutish, qo'yilgan talablarni bajarish, atrofdagilar bilan kirishuvchanlik bolalar jamoasida moslashib ketishida muammo tug'dirmaydi. Lekin, o'quv materialini qabul qilish, o'zlashtirishi bolalarga nisbatan qiyin bo'lganligi sababli alohida yondoshishni talab qiladi.

Har bir yangi tushuncha bit nechta takrorlash, alohida mashq qilishni talab qiladi. Individual yondoshuv bu bolalar ta'limida muhim jihat hisoblanadi.

Aqli zaif bolalar inklyuziv ta'lim orqali ruhan va ijtimoiy jihatda o'z sinfdoshlari bilan tenglashadi va jamiyatda to'liq moslashib, o'z kasbi va o'rniga ega bo'ladi.

Nogironligi bor bolalarni kasba yo'naltirish.

Kasbiy faoliyat har qanday inson hayotida muhim rol o'ynaydi, jamiyatda muvaffaqiyatli o'z-o'zini anglashga hissa qo'shadi. Nogironligi bo'lgan bolalarligi bo'lgan bolalar uchun to'g'ri bo'lgan kasbni to'g'ri tanlab olish o'zlarining imkoniyatlariga qiziqish ortib borishini kuchaytiradi, bolaning dunyoqarashini kengaytiradi va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan kasbga qiziqishini oshiradi. Nar qanday vaziyatda to'g'ri tanlov qilish uchun imkon qadar ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. Kasbni tanlash ham bundan mustasno emas. Kasb tanlash arafasida turgan har bir inson nafaqat kasblar va ta'lim xizmatlari haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak, balki ularning manfaatlarini, moyilligini, qobiliyatlarini va ularning sog'lig'iga bog'liq cheklovlarni inobatga olishlari kerak. Bu jarayon bilan bog'liq ravishda kasb tanlash uchun birinchi navbatda kerakli axborotga ega bo'lish talab qilinadi.

Hozirgi kunda ko‘plab kasblar mavjud. Kasblar dunyosiga sayohat qilish uchun ularning tasniflari yaratilgan. Mehnat predmeti kasblar bo‘yicha eng mashhuri - Tipologiya (E.A. Klimova). Mehnat predmeti - bu inson mehnati nima maqsadga yo‘naltirilganligidir. Dunyoda ko‘plab kasblar bo‘lgani sababli ko‘plab ish ob‘ektlari ham mavjud. Mehnat predmeti: tabiat hodisalari, insonning jonli va jonsiz tabiati bilan o‘zaro munosabatlarida yuzaga keladigan jarayonlar, shuningdek davolaydigan, ta‘lim - tarbiya beradigan, xizmat ko‘rsatadigan, madaniy hordiq ko‘rsatadigan; badiiy tasviriy adabiyotlar, rasm, grafika, haykaltaroshlik va hakazolar hisoblanadi. Har bir mutaxassis faoliyati davomida, odatda, bir nechta mehnat ob‘ektlari bilan o‘zaro hamkorlikda ishlaydilar. Biroq ulardan biri hamisha asosiy hisoblanadi. Shunday qilib, mehnat predmetida beshta kasb turlari mavjud: inson, texnologiya, tabiat, belgili tizim, badiiy obraz.

Nogironligi bo‘lgan yoshlar ijtimoiy va mehnat moslashishining asosiy shartlaridan biri, shaxsiy imkoniyat va qobiliyatlariga hamda kasbiy salomatlik holatiga mos keladigan kasbni egallashlari kerak bo‘ladi. Nogironligi bo‘lgan bolalar yoshlarni kasb-hunarga muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi, jamiyatda to‘liq ishtirok etishi, turli xil kasbda va ijtimoiy tadbirlarda o‘z-o‘zini anglashining asosiy va eng muhim shartlaridan biridir. Ularga mos qanday kasb tanlash kerak? Bu tanlov juda qiyin. To‘g‘ri qaror qabul qilish uchun kasblar dunyosini, kasb tanlash me‘yorlarini, shuningdek, ularning imkoniyatlarini, manfaatlarini, qobiliyatini va sog‘lig‘ini e‘tiborga olish kerak. Kasbiy faoliyat insonga sog‘liqni saqlash, fiziologik va psixologik xususiyatlar, ta‘lim olish darajasi va sifati bo‘yicha o‘ziga xos talablarni qo‘yadi. Yaxshi tanlov ularning shaxsiy xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari, sog‘liq va kasbiy talablarining optimal nisbati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni;
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta‘lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son qarori;
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabr “Alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta‘lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi №-638-sonli qarori;
4. 2021-yil 21-dekabr “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko‘maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-57-sonli;
5. Inklyuziv umumta‘lim maktablari kamsituvchi munosabatlariga qarshi kurashish va jamoalarda qo‘llab-quvvatlovchi muhitni yaratish, inklyuziv jamiyat qurish va barchaga ta‘lim berishning eng samarali vositasi sifatida Salamanka bayonoti. (Ispaniya), 1994-yil 7-10-iyun;
6. “Dakarskie ramki deystviy” - Senegal, 2000-yil 26-28-aprel;
7. A.Turgunov. Kasb –hunarga yo‘naltirish o‘quv qo‘llanma T.2019;

8. Sh.Mahmudova. Kasb kasalliklari darslik - T.: «Yangi asr avlodi», 2011;
9. U. Fayziyeva, D. Nazarova, F. Qodirova. “SURDOPEDAGOGIKA” malaka oshirish institutlari va pedagogika institutlari uchun o‘quv qo‘llanma T.: “Sano standart” 2012-yil.
10. K.Jo‘raboyev “O‘quvchi yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirish bo‘yicha psixologik-pedagogik o‘yinlar, mashqlar va metodikalar Toshkent 2017.
11. V.V.Lapshin, B.P.Puzanov, “Основы дефектологии” учебное пособие, Moskva-1990.
12. L.R. Mo‘minova, Sh. M. Amirsaidova, Z.N. Mamarajabova, M.U. Xamidova, D.B. Yakubjanovna, Z.M. Djalolova, N.Z. Abidova “Maxsus Psixologiya” O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent 2013.
13. “Inklyuziv ta’limning dolzarb masalalari: muammo va ularning echimlari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. “Lesson-Press” nashriyoti, Toshkent-2021.
14. www.ziyonet.uz.
15. www.klex.ru.
16. www.window.edu.ru.
17. <https://eduportal.uz>.